

О. О. Шапошникова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Дискурс божевілля у романах І. Багряного

Шапошникова О. О. Дискурс божевілля у романах І. Багряного. У статті схарактеризовано специфіку реалізації феномену божевілля в романах І. Багряного. Ця проблема розглядається в кількох ракурсах. Робиться спроба виділити і систематизувати прояви цього феномену у творах письменника. З одного боку, поняття божевілля є ознакою епохи, синонімом хаосу та абсурду в суспільстві під тоталітарною владою. З другого боку, — це характеристика провідних персонажів творів І. Багряного, котрі вирізняються з-поміж сірої маси обивателів, і є знаковою рисою геніальності, обдарованості, творчої природи означених героїв.

Ключові слова: божевілля, дискурс, абсурд, хаос, геній.

Шапошникова Е. А. Дискурс безумия в романах И. Багряного. В статье характеризуется специфика реализации феномена безумия в романах И. Багряного. Эта проблема рассматривается в нескольких ракурсах. Осуществлена попытка выделить и систематизировать проявления данного феномена в произведениях писателя. С одной стороны, безумие является признаком эпохи, синонимом хаоса и абсурда в обществе, находящемся под прессом тоталитарной власти. С другой стороны, — это характеристика главных персонажей произведений И. Багряного, которые выделяются среди серой массы обывателей, а также знаковая черта гениальности, одаренности, творческой природы упомянутых героев.

Ключевые слова: безумие, дискурс, абсурд, хаос, гений.

Shaposhnikova O. O. Discourse of madness in the novels of I. Bagryany. In this paper, the mechanism for realization of the phenomenon of madness in the novels of Ivan Bagryany is characterized. This problem is addressed in several ways. An attempt is made to identify and organize the manifestations of the given phenomenon in Bagryany's works. On the one hand, the concept of madness is a sign of epoch, synonymous with chaos and absurdity in society under a totalitarian government. On the other hand, it is a characteristic of Bagryany's leading personages, who are distinguishable from a gray mass of ordinary people, with madness being referred to as a sign of genius, talent, and creative nature of the characters.

Keywords: madness, discourse, absurdity, chaos, genius.

Тема божевілля — одна з наскрізних тем світової літератури. У романтичній традиції «божевільна» людина — ознака «надзвичайного героя», який наважився бути інакшим, вдається до рефлексії й активно, одержимо прагне змінити світ. Саме таких, несправжніх або надзвичайних «божевільних» зображували у своїх творах В. Шекспір, Й. В. Гете, М. де Сервантес, Дж. Байрон, М. Гоголь, Т. Шевченко, Ф. Достоевський, І. Франко, Л. Українка, та ін. У літературі ХХ століття це стає поширеним художнім прийомом, коли досить назвати одного з головних героїв твору «божевільним», щоб привернути увагу читача, заінтригувати, епатувати його.

Дискурс божевілля в романах І. Багряного, незважаючи на його безсумнівну антропологічну навантаженість, інтелектуальність, а також тісний зв'язок з іншими дискурсами, на сьогодні ще є недостатньо висвітленим дослідниками творчості автора. Принагідно згадували про «божевільного» Петра Сміяна з роману «Маруся Богуславка» такі

дослідники творчості І. Багряного, як І. Романова та К. Степанець, — вони передусім інтерпретували божевілля головного героя як маску-захист:

Ата одна з перших усвідомлює, що його божевілля — це спосіб зберегти собі життя, що в умовах тоталітарної дійсності набуває важливого значення... [12:262]

або:

«Маска» є однією з граней цього індивіда, усвідомленим способом існування героя в суспільстві, від якого він намагається дистанціювати, втаємничивши свою сутність. Через божевілля Петро рятується від суспільних «ролей». Цікаво також, що більшість тих, хто називає його божевільним/ідіотом, насправді вважають його розумною людиною [14].

Тема божевілля у романах І. Багряного постає переважно у ракурсі саме суспільної проблематики, взаємозв'язку світу в'язниці і бо-

жевільні, разом з ними асоціюючи усю тоталітарну країну із антигуманною системою.

Розкриття теми божевільня автором виразно інтелектуалізує його романи. Згідно з концепцією М. Фуко, саме в літературних текстах можна знайти найбільш вагомий матеріал для досліджень, що стосуються такого феномену, як божевільня. Також цей відомий філософ висловив твердження, що в основі визначення феномену божевільня лежать антитези понять «норма» і «патологія», «нормальність» і «ненормальність» [17:143].

Він також відзначив соціальну детермінованість понять «нормальності» й «ненормальності», а також те, що під маскою квазінаукової об'єктивності (у визнанні людини божевільною) часто-густо приховується механіка владних технологій. Безумство усвідомлюється в межах соціальної моралі: воно перетворюється у стигмат людей, які відмовилися прийняти новий соціальний лад, його норми.

Згідно із працею Х. Ортеги-і-Гассета «Повстання мас», сьогодні більшість утвердила свій критерій: людина має бути такою, як усі (у думках, оцінках, прагненнях, вчинках тощо). Маса породила середню людину, вона вважає себе за норму, а також за головного героя сучасної історії. Ця маса витіснила усяку індивідуальність, вона «вбила» все неординарне, благородне, виняткове й видатне — воно тепер сірою більшістю сприймається як прояв божевільня [10:120–121]. Проте саме на такому неординарному, благородному, винятковому й видатному робить акцент І. Багрянний: ці риси притаманні провідним персонажам його творів (дискурс негероїзму) — тим, хто своїм життям наважився протистояти волі й переконанням більшості, стати сторч у самумі мікроскопічних людських одиниць. У текстах письменника простежується апологетизація «божевільня шляхетних героїв», людей іншого формату, їхньої «маніакальності», одержимості геройськими вчинками і творчою працею. Власне, саме «божевільні» Петро Сміян і Аталей Дахно є антропологічно повноцінними людьми серед маси «нормальних» — сірих, асимільованих, зредукованих і zdeформованих, «равликізованих». (Згадаймо вислів М. Фуко: «Шлях від просто людини до людини істинної пролягає через людину божевільну» [17:512]). У такому семантичному ракурсі дискурс божевільня є дотичним до дискурсу еліти, оскільки саме ця «ненормальна меншість» — божевільні шляхетні герої і творці, нащадки лицарів-козаків — мала б скласти, за задумом автора, еліту українського народу.

Отже, І. Багрянний використовує поняття «божевільня» у двох сенсах — у прямому (клінічне), яке призводить до відчуження хворого від буття, «смерті душі», й метафоричному — як бунт проти інертних, конформістських поглядів більшості (сакральне безумство), а також як вияв емоційної екстремі. Письменник вирізняє у своїй творчості надзвичайних божевільних і звичайних. Відповідно, не безумних (а навпаки — надзвичайно розумних, обдарованих, неординарно пристрасних) і безумних (клінічних божевільних). Таке вирізнення є важливим з антропологічного погляду: письменник намагається провести межу між розумом і безумством:

По місту ходила легенда. Легенда про одного юнака, що передчасно перестав бути юнаком, бо був списаний в окрему старість — в божевільня. Це легенда про божевільного. Але не про звичайного божевільного, а про надзвичайного божевільного [2:123].

Таке накладання двох типів божевільня є знаковим для української модерної літератури ХХ ст, яка акцентує увагу на репресивному характері вітчизняної психіатрії (перегуки з «Емальованою мискою» В. Петрова-Домонтовича).

Культурологічно цікавим є порівняння автором психічного феномену божевільня і вікового явища — старості: обидва означають «відчуження від активного життя». Так само знаходимо називання Петра Сміяна (Павлом Гуком), поряд із «божевільним», — «старцем». Старчикування Петра Сміяна кореспондує з подібним феноменом у житті Г. С. Сковороди — з його теорією нероблення [11:294–302] як протестом проти засад тогочасного суспільства.

Феномен «надзвичайного божевільня» цілком вписується в неоромантичну стилеву парадигму автора, є знаковим, специфічно багрянівським у ній. Таке «надзвичайне божевільня» безпосередньо корелює із глибоко осмисленим у письменником неоромантичному ракурсі поняттям героїзму. Божевільня також можна розглядати в контексті естетики неоромантизму як один із проявів культу ірраціоналізму.

Перевагами тих, хто наважився бути Ін-акшими, «божевільними», є вільність від соціальних, вікових, гендерних приписів. Згадаймо саме цей, звільнюючий сенс «божевільня» у Лесі Українки в розмові Мавки з Килиною: «*Ти божевільна! Вільна я, вільна...!*» [15:279], шістдесятниці Ліни Костенко «Він божевільний, кажуть. Божевільний! Що ж,

може бути. Він — це значить я. Боже — вільний... Боже, я — вільний!» [8:223]. У такому річищі можемо інтерпретувати тимчасове прийняття дитячої моделі поведінки Петром Сміяном у дорослому віці як вільну поведінку соціального (не клінічного) «божевільного». Така «ненормальне», безпосереднє поведження, проте, наближає героя до ідеалу автентичного буття:

Або ще розповідають, що цей Петро Сміян іноді вийде на край міста, на піски (по-місцевому конче наголос на першому складі — піски) і там з дітлахами бавиться, сам немов дитина, — нагрібає з піску вали, буде козацькі фортеці, вежі, церкви... Діти з ентузіазмом зустрічають цього будівничого... Маленькі діти бавляться з великою дитиною... [2:133].

Доречно у цьому випадку згадати слова П. А. Флоренського, який твердив, що геній — це людина, яка зберегла дитячу конституцію на все життя, бо зберегти дитячість — це означає зберегти онтологічну довіру до світу и особливу сприйнятливість, повноту сприйняття й мислення, відкритість світу, закоріненість у ньому, а також уяву та пов'язані з нею іносказання й метафоричність як найвищу пізнавальну здатність [16:156].

Будучи апологетом надзвичайних божевільних, які наважилися бути інакшими, меншістю серед більшості, І. Багрянний подав у романі «Маруся Богуславка» яскравий приклад справжнього божевілля душевно хворої людини:

Давид, яко «начальник» і «блоститель ладу», ударив на сполох і зчинив велику бучу — бігав з вулиці в вулицю, з двору до двору, ловлячи злодія, шукаючи п'яте колесо; переймав усіх перехожих і вимагав повернути вкрадене п'яте колесо; а оскільки п'ятого колеса ніхто не хотів повертати, то Давид, виявляючи неабияку енергію й ініціативу, викликав поліцію на місце трагедії з тим проклятим «п'ятим колесом»... [2:124].

Цікавим є той факт, що клінічний божевільний Давид насправді жив на Охтирщині, що зафіксовано земляком І. Багрянного — Б. Антоненком-Давидовичем у його спогадах «Курйозні зустрічі на довгій дорозі. Свої дурні»: «Манією Давида Феоктистовича була ніби служба в «сыскной» поліції, якою він дуже пишався й намагався старанно виконувати: досить було комусь сказати Давидові Феоктистовичу, що десь на вулиці загубилось п'яте колесо до воза, як він одразу ж кидався на пошуки» [1:522–524].

Пересічна людина, людина маси, натовпу зазвичай стигматизує «ненормального», жахається його, відчужується від нього, адже згідно із М. Фуко, «безумство — це присутність смерті тут і зараз» [17:256]:

А тим часом Сміян опинився в повній ізоляції. Отак — ніби між людьми, а отак — в'язень, оточений муром жаху. Цілковита й страшна самотність. О «перестраховко!» Кажуть, що перші дні люди просто кидалися врозтіч при появі божевільного. Хоч він і не кидається на людей, але — «ану ж кинеться!» А головне — ану ж запідозрять у співчутті йому! [2:127].

Така стигматизація, за логікою тексту І. Багрянного, зникає, й обертається апологетизацією, якщо звичайний «ненормальний» доводить свою надзвичайну «ненормальність» — витворює геніальні культурні цінності. Таким чином відбувається легітимізація «надзвичайної божевільності» через вияв таланту «надзвичайно божевільного». У романі «Маруся Богуславка» відбувається своєрідний реверс зайвих людей: «зайвий» Петро Сміян стає затребуваним громадою як театральний художник-декоратор, насправді ж зайвими людьми виявляються високопосадовці міста Нашого.

Людину спостережливу й непересічну, незвичайну феномен божевілля інтригує. Наприклад, Аталей Дахно спостерігає за мерехтінням граней особистості «божевільно-небожевільного» Петра Сміяна, відверто бажаючи у ньому знайти надзвичайну людину, рівну їй, — сміливий, відчайдушний, талановитий, небуденний:

Проте Аті впало в око, як перше блискавичне й безпосереднє враження (а перше враження, кажуть, буває завжди вірне), що в тім обличчі, як і в усій фігурі, немає **зовсім нічого від божевілля, нічого божевільного**, анічогісінько: обличчя зовсім нормальне, лише вражає своєю відчуженістю, своєю суворістю, своєю зосередженістю й укрите ряботинням, як сталюю кільчугою. А щоб сказати точніше, — вражає своєю **небуденністю** й суворою мужеською красою [2:135].

Розкриттям цього аспекту теми божевілля І. Багрянний зробив свій внесок і в розкриття одвічної таємниці психології творчості. Слідом за А. Шопенгауером, котрий твердив:

Кожен, хто писав геніально, бачив духів. Адже якби він сприймав дійсність, прилаштовувався до людської думки взагалі чи до хиб свого часу, то не висловлювався б так влучно кожним словом впротивагу і цій думці, і цим хибам... [18:174],

а також К.-Г. Юнгом, який інтерпретував «бачення духів» в іншому ракурсі, пояснюючи це явище як вихід на надособистісні рівні, які долучають людину до досягнення космічної чи божественної всеєдності» [19:143–145], автор стверджує неоромантичну концепцію мистецтва:

Як мистець сам, тобто до певної міри фантаст і «ненормальний», за його власним висловом, він мав свою оригінальну теорію (напівсерйозну-напівжартівливу) про те, що великі, неймовірно хороші речі неодмінно межують з божевільням, а звідси — вони часом криються там, де ми ніколи й не запідозрюємо [2:188].

Зв'язок із трансцендентним підтверджує і спокійне, пророче усвідомлення такими «надзвичайними божевільними» свого призначення:

Ще що вразило Сластьона, це те, що Сміян ані збентежився, ані здивувався, а просто сприйняв факт його розшуків та заінтересованості його ескізами як явище абсолютно закономірне й саме таке, яке й мусило би статися неминуче... [2:188].

Репрезентація феномену божевільня підтверджує обізнаність автора із психоаналітичними студіями. Зокрема, світ клінічного божевільня подано як інфернальний, зображений через відповідні образи, що корелюють з традиційними картинами потойбіччя:

Помалу все почало мішатися в суцільний кошмар, в маячіння... Голова так горіла, що здавалося, вона ось — ось розірветься, як казан, розсаджений паром [6:201].

Дискурс влади і дискурс божевільня в романах І. Багряного тісно взаємопов'язані, оскільки психіатрія зображеної автором епохи мала репресивний, каральний характер: люди при владі (нормальні) запроторювали у божевільню неугодних, неблагонадійних, політичних маргіналів (ненормальних): саме таким чином опинився у божевільні Петро Сміян; серед письменників — В. Сосюра, Т. Осьмачка, пізніше — дисиденти 60–80-х років ХХ століття.

Есхатологічні жахіття, породжені ХХ століттям, з їхнім оголенням психологічних основ людини, «змиванням гриму» актуалізують проблему розрізнення норми та девіації, психічного здоров'я і божевільня. Абсурд світу викликає стан божевільня, але прояви абсурду в поведінці героїв, водночас, є панацеєю від божевільня. Поборення абсурду абсурдом — таку профілактику нервової перенапруги через безглуздя й цинізм у спілкуванні,

своєрідну інтелектуальну гру, проходили персонажі роману «Сад Гетсиманський»:

Це була мішанина соромітництва, матюкні, цинічної бравади вбивць, сексуальної словесної лихоманки й високої температури алкоголю. І найсумнішим було те, що все це були на вигляд здорові, нормальні, ще й гарні селянські хлопці. Вржало саме протиріччя між враженням зоровим і враженням слуховим. Ні, це лише бравада, страшенно гіперболізована бравада! Доведена до потрясаючого абсурду. «Спосіб самозахисту перед божевільням», як висловився колись один професор-психіатр про це саме явище в концтаборах [3:98].

При цьому гра (у будь-що) та відтворення наративів в'язнями є програванням ситуацій життя, а відтак, засобом бодай уявного долучення до життя за відчужуючих від життя умов. (Відмовившись від такого способу рятування рештків своєї притомності від безумства — опускання «на самий низ» й гри із Саньками-«босьяками», — божеволіє професор Гепнер).

На думку В. Руднева [13], безумство настає там, де людина не бачить мову спілкування зі світом. Сам І. Багрянний, перебуваючи у в'язниці під слідством, просив слідчого дозволити йому читати (це також можна вважати актом невідчуження від світу, від Іншого, діалогом між автором твору й читачем-реципієнтом), аби не збожеволіти, і передати йому в камеру вірші А. Белого і Г. Гейне [9:64].

Таким чином, випробування людини на фізичну й психічну міць у надзвичайних умовах — одна з основних тем романів І. Багряного. Чоловік-українець має сильне тіло і міцну нервову систему, яка протистоїть божевільню навіть за нелюдських умов, але українська жінка у романах (мати Стешенка («Маруся Богуславка»), Катря («Сад Гетсиманський»)), може бути психологічно тендітною, слабкою, «має право» на божевільня, якщо втрачає сенс життя (зосереджений у сфері кохання і родини) — через загибель коханого, дитини — ця традиція йде від Т. Шевченка з його причинами і збожеволілими дівчатами.

Максималізм як прояв неоромантичного героя, ознака неоромантичної аксіології, його «божевільність» як емоційна екстрема — притаманні героям романів, яким він симпатизує. Це саме ті герої, які вписуються в неоромантичну парадигму — герої й лицарі, й неодмінно саме молоді люди (таким чином дискурс божевільня пов'язаний із віковим дискурсом):

...було, є й завжди так буде, що молодь запалюється альтруїстичними ідеями і рухає суспільства своїм безумством [4:373].

Безумству хоробрих і молодих віддали також свою данину романитки-вітаїсти А. Любченко, М. Хвильовий, Б. Антоненко-Давидович, Ю. Яновський.

Порівнюючи репрезентованість теми божевілля в І. Багряного і М. Хвильового, слід зазначити, що у багряннівських текстах немає повсюдних — як у головних героїв М. Хвильового — проявів невротичності, душевної розколотості, розірваності, що зумовлені не зовнішніми (в'язничні умови), а внутрішніми причинами (боротьба із собою). Художній світ І. Багряного — це не світ метабожевілля (іманентно безглузлого людського життя, позбавленого будь-якого сенсу), а світ «божевільних ситуацій», в яких опиняються герої творів. У романі «Людина біжить над прірвою», вийшовши живим із таких «божевільних ситуацій», герой у нагороду отримує світ психічної гармонії — сім'ю, рідний дім, закоріненість у рідний ґрунт. Таку закоріненість, яка є підвалиною психічного здоров'я будь-якої людини, а відтак, — антропологічною основою патріотизму, І. Багрянний зобразив конкретно-чуттєво, використовуючи знакову для його творчості категорію тепла (синонім добра):

йшли...занурюючи босі ноги в гарячий пісок до болю рідної, прекрасної, благо-словенної землі [3:378].

Тріумфом перемоги над пекельним світом божевілля є образне постулювання «царства

Божого на землі»: образи Максима, сина Бориса й пташки, що співає-сміється, вкладаються у тріаду — Отець, Син і Святий Дух.

Отже, розколотий, деструктивний, апокаліптичний світ поданий у творі крізь призму бачення цілісної, духовно монументальної, позбавленої невротичності натури автора, відтак цей світ є потенційно зціленим, гармонійним, і саме оптика автора — І. Багряного — є визначальною в тому, що феномен клінічного божевілля репрезентовано у романах як виняток, темпорально-локальну ситуацію, а не як тотальну епохальну даність. Така оптика письменника не є спрощенням, примітивізацією бачення світу і людини, а лише інстинктивним несприйняттям тотальної деструкції як «ситуації неіснування», «території смерті», — отже, віра в людину до останнього подиху була радше способом вижити для душі Поета і Митця, ніж «незнанням реалій життя», оскільки І. Багрянний на власні очі бачив і, як ніхто інший, відчув на собі усі жахіття й божевілля епохи і спромігся усе це втілити в художніх творах.

Перспективним вважаємо студіювання специфіки реалізації феномену божевілля у поезії й драматургії І. Багряного, а також проведення компаративістського дослідження щодо репрезентації цього феномену у творах І. Багряного й інших українських письменників ХХ століття.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Твори : у 2 т. / Борис Антоненко-Давидович. — К. : Наук. думка, 1999. — Т. 2 : Сибірські новели. Оповідання. Публіцистика. Спогади. Листування. — 656 с.
2. Багрянний І. Вибрані твори : у 2 т. Т. 1 / Іван Багрянний. — К. : Юніверс, 2006. — 582 с.
3. Багрянний І. Вибрані твори : у 2 т. Т. 2 / Іван Багрянний. — К. : Юніверс, 2006. — 704 с.
4. Багрянний І. Листування : у 2 т. Т. 1. 1946–1963 / Іван Багрянний. — К. : Смолоскип, 2002. — 705 с.
5. Багрянний І. Публіцистика : доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе / Іван Багрянний. — К. : Смолоскип, 1996. — 855 с.
6. Багрянний І. Сад Гетсиманський / Іван Багрянний. — К. : Наук. думка, 2001. — 548 с.
7. Багрянний І. Тигролови / І. Багрянний. — Х. : Ранок, 2009. — 256 с.
8. Костенко Л. Вибране / Ліна Костенко. — К. : Дніпро, 1989. — 559 с.
9. Миронець Н. Слідчі справи Івана Багряного / Надія Миронець // Слово і час. — 1995. — № 5–6. — С. 62–70.
10. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Хосе Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. — 1989. — № 3. — С. 119–154.
11. Петров В. П. Теорія «нероблення» Гр[игорія] Сковороди / В. П. Петров // Розвідки / В. П. Петров ; упоряд., передм. і приміт. : В. С. Брюховецький. — К. : Темпора, 2013. — Т. 1. — 2013. — С. 294–302.
12. Романова І. В. Екзистенціалістське прочитання мотивів ролі та маски в романі І. Багряного «Маруся Богуславка» / І. В. Романова // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія : Лінгвістика і літературознавство : Міжвуз. зб. наук. ст. — 2010. — Вип. XXIII, Ч. 3. — С. 258–266.

13. Руднев В. П. Психотический дискурс / В. П. Руднев // Логос. — 1999. — № 3 (13). — С. 113—132.
14. Степанець К. В. Принципи одивнення соцреалістичної ритуалізації суспільної поведінки у романі І. Багряного «Маруся Богуславка» / К. В. Степанець [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://nadoest.com/k-v-stepanese>.
15. Українка Л. Зібрання творів / Леся Українка : у 12 т. — К. : Наук. думка, 1976. — Т. 5. — 336 с.
16. Флоренский П. А. Сочинения. В 4 т. : Т. 4. Письма с Дальнего Востока и Соловков / П. А. Флоренский. — М. : Мысль, 1998. — 795 с.
17. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М. Фуко. — СПб. : Книга света, 1997. — 576 с.
18. Шопенгауэр А. Введение в философию / Артур Шопенгауэр. — Мн : Белорусский дом печати, 2000. — 208 с.
19. Юнг К. Г. Психология и поэтическое творчество / К. Г. Юнг // Собрание сочинений : в 19 т. Т. 15. Феномен духа в искусстве и науке / К. Г. Юнг / Пер. с нем. — М., 1992. — 320 с.